

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ ТА НАУКИ УКРАЇНИ
ОДЕСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ ІМЕНІ І. І. МЕЧНИКОВА
КАФЕДРА АРХЕОЛОГІЇ, ЕТНОЛОГІЇ ТА ВСЕСВІТНЬОЇ ІСТОРІЇ
ЦЕНТР АНТИКОЗНАВСТВА ТА МЕДІЄВІСТИКИ

ОДЕСЬКИЙ АРХЕОЛОГІЧНИЙ МУЗЕЙ НАН УКРАЇНИ

СТАРОДАВНЄ ПРИЧОРНОМОР'Я

Випуск XIV

ОДЕСА
ОНУ
2023

УДК 94(100)“-05/17”(08)

C773

Рецензенти:

- С. Б. Сорочан** – д.і.н., професор, зав. кафедри історії стародавнього світа та середніх віків ХНУ імені В. Н. Каразіна;
О. А. Довгополова – д.філос.н., професор кафедри філософії ОНУ імені І. І. Мечникова.

Редакційна колегія:

- О. М. Луговий** – к.і.н., доц., науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики, головний редактор;
В. В. Чепіженко – к.і.н., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, керівник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова, зам. головного редактора;
Т. О. Ізбаш-Гоцкан – к.і.н., доц., доцент кафедри археології, етнології та всесвітньої історії, науковий співробітник Центру антикознавства та медієвістики ОНУ імені І. І. Мечникова;
В. Г. Кушнір – д.і.н., доц., декан факультету історії та філософії ОНУ імені І. І. Мечникова;
І. В. Нємченко – к.і.н., доц., почесний керівник Центру антикознавства та медієвістики;
О. В. Смигитина – д.і.н., проф., зав. кафедри археології, етнології та всесвітньої історії ОНУ імені І. І. Мечникова;
О. Б. Шевченко – к.і.н., старший науковий співробітник Одеського археологічного музею НАН України.

Рекомендовано до друку Вченою радою факультету історії та філософії
ОНУ імені І. І. Мечникова.

Протокол № 1 від 12 вересня 2023 р.

C773 Стародавнє Причорномор'я. Випуск XIV / Голов. ред. О. М. Луговий. –
Одеса: Одеський національний університет імені І. І. Мечникова, 2023. –
524 с.

ISBN 978-617-689-483-4

Збірка «Стародавнє Причорномор'я» складена на основі матеріалів XIV читань пам'яті П. Й. Каршиковського, міжнародної конференції, проведеної ОНУ імені І. І. Мечникова та Одеською Національною науковою бібліотекою 10–12 березня 2023 р.

ISBN 978-617-689-483-4

УДК 94(100)“-05/17”(08)
© Колектив авторів, 2023
© Одеський національний
університет імені І. І. Мечникова, 2023

історичної спільноти (КІС)³. Подальші дослідження засвідчили, що своєрідність пам'яток регіону проявляється вже на початковому етапі ямної КІС, дозволивши припустити раннє існування Буджацької культури, яка синхронна ямній культурі загалом і є її складовою частиною⁴.

Буджацька/ямна культура Північно-Західного Причорномор'я відома за поховальними пам'ятками, поселення відсутні. Саме з цією культурою пов'язане будівництво більшості курганів регіону. Найчастіше кургани мають складну стратиграфію: у насипу, спорудженому над первинним (основним) похованням, надалі були здійснені додаткові (впускні) поховання. Кургани великих розмірів мають кілька наступних насипів чи локальних досипок, які пов'язані з групою поховань або ж з одним певним похованням. Поховання в кожному курганному шарі, якщо їх досить багато, розташовані по дугах або колах.

Природно, що така стратиграфія відображає хронологічні етапи побудови кожного конкретного кургану. Але чи можна вважати, що всі основні поховання та впускні в перші насипи кургану належать до раннього етапу Буджацької культури, а впускні в послідовні насипи до пізнього? Такий погляд є досить поширеним. З чим може бути пов'язане визначення місця індивіда в курганному насипу? Чим визначається будівництво нових курганів поблизу існуючого і формування таким чином курганних могильників, що складаються з однокультурних курганів? Безумовно не з нестачею місця для здійснення поховання в одному з курганів.

На наш погляд, ці аспекти пов'язані із соціальною структурою суспільства, що відбилася в поховальному обряді⁵, а також с символікою самого кургану як сакрального об'єкту.

Загальновизнано, що в поховальному обряді трудові витрати (виражені в характері ритуалу, у розмірах і конструктивній складності поховальних комплексів, в особливостях інвентарю) маркують різний соціальний стан похованого, його соціальний статус. Під ним найчастіше розуміють співвідносне становище індивіда або групи в соціальній системі, що визначається їхньою роллю в житті колективу. Соціальний статус розрізняють приписаний (успадкований) і досягнутий, що залежить від можливостей індивіда досягти його власними силами. Розгляд поховальних комплексів на тлі цих положень може слугувати підставою для реконструкції соціальної позиції індивідів і суспільних груп. У контексті поховального ритуалу Буджацької/ямної культури регіону відмінності в кількості витраченої

праці виявляються як відхилення від середньостатистичної моделі поховання.

Створіння кургану, будівництво наступних його насипів відображає кількість трудових витрат, вкладених у поховальний обряд конкретного індивіда. Відповідно, всі ці дії пов'язані насамперед із його соціальним статусом: комусь за його статусом «належить» спорудження кургану або створення додаткового насипу над уже наявним курганом, інші ховалися в готових курганах. Існувала і група осіб, похованих у навколокурганному просторі, такі поховання стали знаходити в останні десятиліття. Із соціальним статусом померлого пов'язані й розміри поховальної камери, її конструкція (з уступом чи без нього), наявність інвентарю та його особливості.

При цьому неоднозначність поховального ритуалу, його приналежність до семіотичного рівню, не дають змоги трактувати цей ритуал суто як відображення суми трудових витрат, вкладених у поховання. Елементи поховального ритуалу в цьому контексті виступають як знаки, а сам ритуал – як текст (у семіотичному сенсі). Імовірність появи у тексті знаків (ознак обряду) неоднакова, усередині кожної знакової системи існують певні зв'язки й обмеження, що визначають вибір наступного знаку. Конкретним знаком виступає не вся сукупність трудових витрат, а окремі їхні прояви. Тому всі види трудових витрат слід розглядати не як механічну суму елементів або ланцюжок жорстко взаємопов'язаних соціально значущих ознак обряду. Вони можуть комбінуватися в той чи інший спосіб, являючи собою текст, що несе певну інформацію, як і інші тексти культури.

Суттєвим є те, що одні знаки відображають успадкований, а інші – досягнутий статус похованого. Розгляд рівня трудових витрат не в сукупності, а за окремими компонентами (наявність курганного насипу; наявність уступу; параметри могильної споруди) дає нам змогу припустити, що кожен із них пов'язаний із різним рівнем соціального статусу. Так, показник основних поховань у групах чоловіків і жінок різного віку, а також дітей, практично збігається, що вказує на успадкування цієї ознаки незалежно від статі та віку похованого⁶. Навпаки, розміри поховальної споруди відображають статус, що досягається. На це вказує той факт, що дитячі поховання зазвичай характеризуються розмірами, нижчими за середні та середніми, тоді як серед дорослого населення певну частку становлять поховання, параметри яких перевищують середньостатистичні стандарти. Сама наявність уступу, часом, пов'язана з віком похованого.

Категорії інвентарю та особливості в ритуалі, що фіксуються одночасно в чоловічих, жіночих, дитячих похованнях, мабуть, відображають певні аспекти успадкованого статусу. Насамперед це стосується металевих прикрас, возів, антропоморфних стел, кам'яних ящиків, ровів, що оточують поховання. З досягнутим статусом пов'язані зброя, знаряддя праці. При цьому високий відсоток поховань дітей і підлітків з ритуальним інвентарем може вказувати не стільки на успадкування соціального статусу, скільки на особливу роль дитини в сакральному житті суспільства.

Звертає на себе увагу типологічна своєрідність синхронних поховань. Найвиразнішою ознакою при цьому виступає поза похованого. Фіксується п'ять основних варіантів розташування померлого, які об'єднують в три, з урахуванням бінарних опозицій⁷:

1) скорчено на спині з витягнутими вздовж тулуба руками; 2) з нахилом праворуч; 3) з нахилом ліворуч; 4) на правому боці; 5) на лівому боці.

З кожною з груп поховань, що виділяються на підставі пози похованого, більш-менш чітко співвідносяться деякі категорії поховального інвентарю, особливості ритуалу, утворюючи так звані обрядові групи (рис. 1). Одні з них характерні для всіх обрядових груп, переважаючи в першій (ритуальний інвентар, кістяні знаряддя, антропоморфні стели). Багато спільного між похованнями 1-ої обрядової групи й тими, де померлий розташований із нахилом праворуч, на правому боці (срібні підвіски, кам'яні та крем'яні знаряддя, рови, ямки від жердин). Є спільні категорії інвентарю між лівобічно похованими та 1-ю обрядовою групою (металеві знаряддя, крем'яні стріли). Кам'яні сокири, мідні скроневі підвіски, персні знайдені тільки при померлих, розташованих з нахилом вліво і скорчено на спині. Серед відмінних рис 1-ї обрядової групи можна назвати вози, кромлехи, обкладки курганных насипів; лівобічно розташованих похованих – кам'яні скрині, почасти – стели, деякі види зброї. Певні типи кераміки також корелюють із позою похованого (Іванова 2001).

Загалом можна констатувати, що з похованнями саме 1-ї обрядової групи пов'язані престижні артефакти, великі розміри поховань і – що цілком закономірно – будівництво курганів і додаткових насипів⁸. Це дає змогу припустити, що соціальний організм, який залишив поховання 1-ї обрядової групи, посідав вищу позицію в соціальній ієрархії, а індивідууми, що входили до нього, найчастіше мали вищий соціальний статус, ніж ті, що поховані в інших позах і співвідносяться з іншими обрядовими групами.

Причому ці групи не є ізольованими і різночасовими: відомі парні та колективні поховання, де поєднуються різні обрядові групи, а також стратиграфічні шари курганів, де в одну окружність або дугу «вписані» поховання, які містять померлих у різних позах. Дані радіовуглецевої хронології також фіксують наявність усіх поз похованого (тобто обрядових груп населення) на ранньому і пізньому етапах ямної культури.

Таким чином, соціальна диференціація ямного суспільства Північно-Західного Причорномор'я знайшла своє відображення в поховальному ритуалі. Це проявлялося на різних рівнях і в різних структурах: як в існуванні певних категорій населення з різною соціальною позицією, так і в ієрархії соціальних груп. Багато елементів обряду пов'язані із соціальною стратифікацією суспільства, а не з хронологічними етапами, існуючи в один і той самий час в одному і тому ж місці. Будівництво кургану як сакрального комплексу було пов'язане з певними правилами та обмеженнями, які й впливали на стратиграфію кожного кургану. Пояснення наявних відмінностей виключно з позицій хронології є спрощенням.

- ¹ Мерперт Н. Я. Древнейшие скотоводы Волго-Уральского междуречья Москва, 1974.
- ² Клейн Л. С. Рец. на: Курганы степной части междуречья Дуная и Днестра. МАСП. Одесса, 1970. Вып. 6 // СА. 1975, № 1, с. 297–304.
- ³ Черняков И. Т. Культурно-хронологическое своеобразие памятников эпохи бронзы Северо-Западного Причерноморья // Проблемы эпохи бронзы юга Восточной Европы: тезисы докладов конференции; Донецк 3–6 декабря 1979 г. Донецк: ДонГУ, 1979, с. 8–10.
- ⁴ Иванова С.В. История населения Северо-Западного Причерноморья в конце IV–III тыс. до н. э. Житомир, 2021.
- ⁵ Иванова С. В. Социальная структура населения ямной культуры Северо-Западного Причерноморья. Одесса, 2001.
- ⁶ Там же, с. 214, табл. 7.
- ⁷ Яровой Е. В. Древнейшие скотоводческие племена юго-запада СССР (классификация погребального обряда). Кишинев, 1985.
- ⁸ Иванова С. В. Социальная структура..., с. 215-219, табл. 8, 9.

Перелік скорочень

Abbreviations

- АА – Археологический альманах. Донецк.
АВУ – Археологічні відкриття в Україні
АЗ – Археологические записки Донского археологического общества.
АИМ – Археологические исследования в Молдавии. Кишинев,
Штиинца.
АМА – Античный мир и археология
АО – Археологические открытия
АПУ – Археологічні пам'ятки України
БФ – Боспорский феномен
БЧ – Боспорские чтения
ВДИ – Вестник древней истории
ДАОО – Державний архів Одеської області
ДП – Древнее Причерноморье. Одесса.
ЖМНП – Журнал Министерства народного просвещения
ЗООИД – Записки Одесского общества истории и
древностей
ІР НБУВ – Інститут рукопису Національної бібліотеки України імені
В. І. Вернадського.
КСИА – Краткие сообщения Института археологии АН СССР. М.-Л.
МАСП – Материалы по археологии Северного Причерноморья
МИА – Материалы и исследования по археологии СССР. Москва;
Ленинград: АН СССР.
НАРМ – Національний архів Республіки Молдова.
ОВ – Одесский вестник
СА – Советская археология
СП – Стародавнє Причорномор'я. Одеса: ОНУ імені І.І. Мечникова
ССПК – Старожитності степового Причорномор'я і Криму. Запоріжжя
ACSS – Ancient Civilizations from Scythia to Siberia.
BSPF – Bulletin de la Société préhistorique française. Paris.
FGH – Die Fragmente der Griechischen Historiker.
IOIb – Надписи Ольвии. 1968.
IOSPE, I² (*IPE I*²) – Latyshev V. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis
Ponti Euxini Graecae et Latinae. Petropolis, 1916. Vol.1. Ed.2.
*IPE I*² – Latishev B. 1916. Inscriptiones antiquae orae septentrionalis Ponti
Euxini Graecae et Latinae. Petropolis
SB – Sammelbuch griechischer Urkunden aus Ägypten, begründet im
Auftrag der Strassburger Wissenschaftlichen Gesellschaft.
SEG – Supplementum epigraphicum Graecum
SP – Stratum plus
TE – Theatrum europaeum

БІОІСТОРИОГРАФІЯ ТА ІСТОРІЯ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ

<i>Дьомін О. Б.</i> Рецензії в контексті персональної наукової історії професора П. Й. Каришковського	5
<i>Левченко Г. С.</i> Публікації з археології на сторінках газети «Одесский вестник» (1820-ті – 1830-ті рр.)	11
<i>Сапожников І. В., Айсфельд О. В., Корчемна І. С.</i> Програма ОТІС 1882–1884 років з археолого-історико-етнографічного опису міст і сіл Причорномор'я та Приазов'я	18
<i>Музичко О. Є.</i> Діяльність Ф. І. Успенського в Одесі: питання про школу істориків видатного вченого	29
<i>Лиман С. І.</i> Середньовічна історія слов'янських народів у творчості Степана Михайловича Кульбакіна: харківський період його науково-педагогічної діяльності (1904–1919)	44
<i>Гордієнко Д. С.</i> «Слово о полку Ігоревім» Володимира Перетца в історії української археології	51
<i>Попова Т. М.</i> «Ідея ритму» в науковій спадщині П. М. Біцилли (до дня пам'яті)	65
<i>Налівайко А. О.</i> Джерелознавство середніх віків в дослідженнях Л. Беркута	75
<i>Левченко В. В.</i> Доля археолога: штрихи до біографії В. О. Пора-Леонович (до 80-х роковин від дня смерті)	82
<i>Майборода П. А.</i> З історії кафедри стародавнього світу та середніх віків Одеського університету. Частина І. Кафедра історії стародавнього світу в 1934–1941 рр.	90
<i>Венгер А. Г.</i> Внесок Миколи Ковальського (1929–2006) у вивчення наративних джерел доби пізнього середньовіччя	102
<i>Степанян К. І.</i> До питання морфології та типології історичних соціокультурних спільностей	108

ПЕРВІСНА ІСТОРІЯ ТА АРХЕОЛОГІЯ

<i>Піструїл І. В.</i> Скребки типу «Carene» верхньопалеолітичного поселення Анетівка II	122
<i>Главенчук А. В.</i> Зображення вагітних жінок в мобільній пластиці на верхньопалеолітичному поселенні Анетівка 2	130
<i>Кіюсак Д. В.</i> Восьме тисячоліття до н. е. на Півдні України	137
<i>Тоцев Г. М.</i> Неолітичні могильники Мамай-Гори	144
<i>Пересунчак О. С.</i> Антропоморфна статуетка з трипільського поселення Тополі	149
<i>Бурдо Н. Б.</i> Усатівська культура. 100 років польових досліджень ..	158

<i>Іванова С. В.</i> Соціальний та хронологічний аспекти в археології (Буджацька ямна культура).....	166
<i>Агульников С.</i> Перехідний період від епохи пізньої бронзи до раннього залізного віку в Пруто-Дністровському межиріччі.....	171
<i>Яцук О. Ю.</i> Типологічне та технологічне розмаїття скляних намистин з високим вмістом міді в Центральній Італії ранньої залізної доби.....	175

ЕЛЛІНСЬКА ОЙКУМЕНА ТА АНТИЧНИЙ СВІТ ПІВНІЧНОГО ПРИЧОРНОМОР'Я

<i>Туренко В. Е.</i> Образ друга і ворога в архаїчній ліриці	184
<i>Вар'ян О. О.</i> Nothoi та образ ідеального громадянина у Стародавніх Афінах	190
<i>Одрін О. В.</i> «Північні греки»: штучний термін чи історико-культурна реальність?	199
<i>Орлик О. Ю., Демчук С. А.</i> Культ Деметри у грецьких полісах Північного Причорномор'я	207
<i>Самойлова Т. Л.</i> Основні етапи економічного розвитку Офіусси-Тіри	214
<i>Снитко І. О., Гаркуша Н. М.</i> Теменос Борисфена в сакральній історії Ольвійського полісу в архаїчну та ранньокласичну епохи	222
<i>Ніколаєв М. І.</i> Хронологічне підґрунтя історії Ольвії IV–I ст. до Р. Х.	226
<i>Папанова В. А.</i> Бронзові вироби з приміських садиб Ольвії	234
<i>Зелінський А. Л.</i> Датування візиту птолемейської військово-морської ескадри до Боспорського царства	240
<i>Савельєв О. К., Красножон А. В., Савельєва К. С.</i> Дослідження в південно-західній частині Тіри-Білгорода в 2020–2021 рр. (попередні результати).....	247

PAX ROMANA

<i>Баукова А. Ю.</i> Історична гідрогеографія північної частини римської провінції Азія в світлі писемних та нумізматичних джерел	257
<i>Кумінова К. А.</i> Образ Індії у «Флоридах» Апулея: історіографія проблеми.....	266
<i>Береговий В. Б.</i> Кипріан Карфагенський та питання жінки у ранній церкві Римської імперії	275
<i>Драгомирецька О. Г., Федорук А. В.</i> Римська спата з могильника біля с. Оселівка: про пізньоантичне озброєння з території Середнього Подністров'я	279

<i>Шевченко О. Б.</i> Дослідження дитячих поховань на прикладі кочових сарматів	284
---	-----

НУМІЗМАТИКА ТА СФРАГІСТИКА

<i>Ізбаиш-Гоцкан Т. О., Колесніченко Є. О.</i> Корпус монет царя Скіла з архіву П. Й. Каришковського	289
<i>Бондаренко А. О., Снитко І. О.</i> Нумізматичні знахідки античного часу з району солоного озера Оджиголь на Херсонщині в контексті початку економічного освоєння ольвіополітами західної частини Гілеї	292
<i>Bodzek J., Zajac B.</i> Olbian Coins Struck in the 1st century AD Found in Central Europe	298
<i>Янов Д. М., Корнусова І. В.</i> Фантазійні підробки античних монет в колекції Одеського археологічного музею	307
<i>Пивоваров С. В., Калініченко В. А.</i> Нумізматичні та сфрагістичні матеріали з городища другої половини XIV ст. в Зеленій Липі	314

ЦЕНТРАЛЬНА ТА СХІДНА ЄВРОПА ДОБИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ

<i>Луговий О. М.</i> Турріс Прокопія Кесарійського та Тіра в VI ст.	323
<i>Лагодич В. Ю.</i> Війна з аварами імператора Маврикія: до питань хронологічних та географічних меж протистояння	332
<i>Kolomiets O. O.</i> To the Question of the Peculiarities of the Use of Building Materials in the Temple Architecture of the Middle and Late Byzantium	341
<i>Димидюк Д. А.</i> Використання дротиків у Вірменії епохи Багратидів (кінець IX – середина XI ст.)	343
<i>Головко О. Б.</i> Свідectво католицького місіонера Бруно Кверфуртського про його подорож до Східної Європи (1008 р.).....	352
<i>Сидоров Г. В.</i> Болгарсько-татарський похід на Константинополь в 1264-1265 рр. та дискусія щодо ролі Ногая в ньому	363
<i>Ліхтей І. М.</i> До питання про коронацію 1261 року чеського правителя Пршемисла Отакара II	370
<u>Добролюбський А. О.</u> «Присмак гліньності»	380
<i>Гулевич В. П.</i> Про виникнення та призначення замку Караул	390
<i>Пилипчук Я. В.</i> Падіння Угорського королівства. Угорщина при Ягеллонах (1490–1526)	398
<i>Федчук О. Б.</i> Образ Кримського ханства в британській свідомості XVI–XVIII ст.	408

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ СЕРЕДНІХ ВІКІВ

<i>Казакевич Г. М.</i> Зі Скіфії до Скоттії: довге відлуння середньовічної легенди про скіфське походження ірландців	417
<i>Воротняк І. Д., Данилів М. В.</i> Мотиваційні витоки походів вікінгів: дискурс скандинавських джерел	424
<i>Стасюк О. В.</i> Августин проти Робін Гуда: походження милостині та наміри благочинця у творах середньовічних каноністів (XII–XIII ст.)	435
<i>Чепіженко В. В.</i> Леді де Моун: поважна вдова та вмільй підприємець	443

ЗАХІДНА ЄВРОПА В ЕПОХУ РАНЬОГО МОДЕРНУ

<i>Ціватий В. Г.</i> Інституціональна історія дипломатії та комунікативних практик Європи в добу Середньовіччя і Ранньомодерного часу: моделі комунікації, комунікативні технології, особливості міжкультурної комунікації.	455
<i>Побуцька С. С., Пількевич А. Л.</i> Поява та розвиток нової ідеологічної моделі держави і канонічного права крізь призму ранньої англійської Реформації (1529–1553 рр.)	463
<i>Демчук С. А.</i> Поняття сучасного у нідерландській культурі першої половини XVI століття	470
<i>Івченко О. С.</i> Політичні витоки ідеології конституційного роялізму.	479
<i>Нємченко І. В.</i> Апологія повстання в політичній творчості Олджернона Сіднея	485
<i>Гребцова І. С.</i> Національні мотиви у творчості фламандських майстрів живопису Пітера Брейгеля старшого і Якоба Йорданса	489
<i>Тоцький П. М.</i> Варенн 1791 р.: конституційна криза чи уроки моралі?	500

In memoriam

<i>Нємченко І. В., Луговий О. М., Чепіженко В. В.</i> Андрій Олегович Добролюбський (18 квітня 1949 р. – 28 вересня 2023 р.).....	513
<i>Красножон А. В.</i> На смерть професора Андрія Добролюбського.....	516
Перелік скорочень	518